

Egy könyv és a „hőse”

Lehet-e elismerőbbet mondani egy, a 20. század első felének meghatározó alakjáról szóló, félezer oldalas politikai életrajzról, mint azt, hogy a közel harmincéves első kiadása óta nem kopott meg, most lényegében változatlanul jelenhetett meg újra? A könyv „hőse”, Bethlen István a képességeiben kiemelkedő politikus, aki a század első évtizedétől befolyásos, a Horthy-rendszer berendezkedésében és első felében meghatározó, majd 1944-ig továbbra is fontos, sokszor megkerülhetetlen szerepet játszott.

Az életrajz által érintett korszakról az elmúlt három évtizedben számos jelentős történeti munka jelent meg, de ma is áll, amit a könyv szerzője, Romsics Ignác műve húsz évvel ezelőtti második kiadásának előszavában írt: olyan publikáció, amely az életpálya újraértelmezését tenné szükségessé, nem született. Nem újraértelmezés, hanem pontosítás az a változtatás, ami az *Epilógus*ban olvasható, és már a második kiadásban is szerepelt: 1993-ban hozzáférhetővé vált dokumentumok alapján kiderült, hogy a szovjet vezetés azért tartotta fogságban Bethlent a második világháború vége után is, hogy kivonja a magyar politikából. Az egész politikai pálya ismeretében ez valóban az epilógus, hiszen Bethlen 1946 októberében, 72 évesen elhunyt Moszkvában, a diagnózis szerint természetes halállal, a már fogságba esésekor is meglévő betegségei következtében. Ugyanakkor az 1945 utáni történelem szempontjából ez az epizód prológos. Egyrészt Bethlen sorsa jelezi az utókor számá-

ra is, miként néhány más ismertebb, ugyancsak a Szovjetunióba hurcolt személyé, mondjuk Karig Sáráé, Kovács Béláé, Raoul Wallenbergé, hogy milyen túlbiztosításos technikával alapozták meg szovjet segítséggel a magyarországi kommunista rendszert. Másrészt, mi sem jellemzőbb a korra, mint hogy Bethlen „távoltartását” nemcsak a kommunista Gerő Ernő, de a kisgazda miniszterelnök, Nagy Ferenc is helyeselte. Végül, tudomásom szerint, Bethlen fogva tartását érdemben a nyugati szövetségesek nem kifogásolták. Ennek oka nyilván nem a politikai karaktere lehetett, hiszen szembenállása a náci német politikával és általában a szélsőjobboldali radikalizmussal közismert volt, hanem az, hogy sorsa, a szovjet érdekszféra ilyen ügyei nem érték el az ingerküszöböt.

A könyv második kiadásához képest a mostaniban annyi az érdemi változás, hogy a szerző az utolsó oldalakon röviden utal néhány korábban ismeretlen levél tartalmára, amelyeket Bethlen 1944–45-ös magyarországi szovjet házi őrizete idején írt Széchenyi Andor Pálnénak, akivel ekkor már közel húsz éve, a házassága mellett fennálló, többé-kevésbé nyilvánosan is vállalt szerelmi viszonyt folytatott.

A hazai történetírás az 1970-es évek második felére már a korábbinál differenciáltabb képet adhatott a Horthy-korszakról, túlléphetett a politika determinálta szemléleten. Ebben a megváltozott milióban formálódott Romsics Bethlen iránti ér-

deklódése kutatási tervvé, azzal az eséllyel, hogy egy mértéktartó, politikai elfogultságtól mentes életrajz készülhessen. E munka első monográfia léptékű eredménye, *Gróf Bethlen István politikai pályája 1901–1921* címmel 1983-ban jelent meg a Magvető Könyvkiadónál. A könyv álláspontja és szerkezete is lényegileg azonos a későbbi teljes életrajz első szakaszával. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szerző már ekkor is olyan kiegyensúlyozott szemléletű pályaképet rajzolt, amelyen az időközbeni politikai változások teremtette szabadabb légkörben sem kellett mind a mai napig érdemben változtatnia.

Amikor 1989 őszére a Bethlen teljes pályáját felölelő politikai életrajz kézírata elkészült, az addigi könyvkiadás finanszírozási rendszere már összeomlott, s erre hivatkozva a kiadó elállt a korábban megkötött kiadási szerződéstől. A munkát ezek után 1991 végén a szerző munkahelye, a Magyarorsággutató Intézet jelentette meg, és szakmai körökben igen kedvezően, elismerően fogadták, de az akkori kaotikus kiadói és terjesztési körülmények miatt a szélesebb érdeklődő közönséghez nem vagy nehezen jutott el. A már említett, húsz évvel ezelőtti második kiadás az Osiris Kiadó Millenniumi Magyar Történelem Életrajzok sorozatában látott napvilágot. Kár, hogy a jelen kiadás a kolofonban nem tünteti fel, pusztán a szerző előszava említi, hogy az életrajz már több kiadásban is megjelent. Mindenesetre, ha az olvasó nem tudná, legfeljebb abból venné észre, hogy egy harmincéves szöveget olvas, hogy a hivatkozásokban, az *Epilógust* nem számítva nem szerepelnek azóta megjelent munkák. Romsics az 1989-es *Előszóban* megfogalmazott ars poeti-

cája jobban tükrözi a mű első megjelenésének miliójét, mint maga a mű: a szerző és „hőse” közötti viszony tisztázásában az etalon számára – írta – egy olyan nemzeti, demokratikus értékrend, amely hite szerint „[...] baloldali, de nem doktriner, nemzeti, de nem nacionalista, s népi, de nem narodnyik”. Ma már kicsit furcsa az ilyen koordináták kijelölése, és csak elismerést érdemel, hogy a szerző, a könyv szerves részének tekintve, egykori önvallomását is újra közzétette.

A lényeg azonban az, hogy Romsics a későbbi könyveinél is méltányolt történetírói erényeknek (lásd pl. e hasábokon 2015. szeptember, 2018. szeptember) már e Bethlen-életrajz írásakor is teljes birtokában volt. Látványosan nem tesz mást, mint higgadt hangon „elmeséli” a történetet, de közben analizál, értékel is, ugyanakkor kerüli az utókor bölcsességével való szembesítést, messze nem azonosul „hőseivel”, de érteni kívánja és érthetővé szeretné tenni motivációit. Finom differenciálással választja el a Bethlen nézetrendszere alapján következtetéses, számos tekintetben a 19. században gyökerező konzervatív, nacionalista, arisztokratikus társadalomszemléletre épülő politikai elképzeléseit az illúzióktól, a következtelenségektől. A szerző nagy erénye, hogy a történeti értékelésekbe nem kever moralizáló ítéleteket, még ott sem használ erkölcsi szempontokat, ahol ez nem lenne történelmietlen. Ezzel együtt is kitűnik a könyvből, Bethlen, ha a körülmények szerinte úgy kívánták, nem riadt vissza a nyilvános politikai motivációjú hazugságoktól sem. A partnerek manipulálása, kijátszása természetes eszköz volt számára, miként az is, hogy – főleg a külpolitikában, más országok kép-

viselőivel tárgyalva – mindenkinek olyasmit vagy olyasmit is mondjon, amit az illető elfogadhatónak tart, s ami sokszor aligha lett volna összeegyeztethető a más partnereknek előadottakkal. Természetesen szó esik a frankhamisítási ügyről is, Bethlen miniszterelnökségének legnagyobb botrányáról. Az annak idején is kiderült, hogy Bethlen már az első érintett személy lebukása előtt tudott az ügyről, amit eleinte tagadott, de hogy pontosan mikortól és milyen mélységig volt tájékozott, nem tudható. Mindenesetre a bűnpártolás idézte fel kormánya bukásának lehetőségét, és nem maga az ügy. Azt, hogy ő maga mit gondolt a történekről, ugyanúgy nem deríthető fel, mint más fontos esetekben sem, tudniillik Bethlen híresen pókerarcú, érzelmeit palástoló politikus volt, magánvéleményét pedig nem rögzítette naplóban vagy fennmaradt levelekben. Itt érdemes szót ejteni arról, hogy Romsics úgy ítéli meg, Bethlen az úgynevezett optáns-ügyben (a Trianon után magyar állampolgárságot választó, erdélyi birtokaik kisajátítása után megváltást igénylők ügye) miniszterelnöksége idején személyes érdeke miatt mutatkozott kompromisszumképtelennek. Egyebek között a szerző leírása alapján is, én megengedném, hogy itt az érintett világszemléletének olyan sarkkövéről is szó van, amely miatt összetettebb a motiváció. Bethlen ugyanis azt vállalta: történelmi tapasztalata alapján a magyar arisztokrácia és birtokos nemesség predestinált az ország vezetésére, a tulajdonhoz való jog pedig szent és sérthetetlen. Ugyanakkor nem tudta és akarta elfogadni, hogy Erdély Románia része maradjon (reálpolitikusként, ismerve az etnikai viszonyokat, a transzilvanizmus, a

Keleti Svájc gondolata elfogadható volt számára, igaz, történelmi jogen valamilyen módon a Magyar Királysághoz kötve), mindennek alapján a lemondást az érdemi kártalanításról elvi kérdésként, szimbolikus ügyként is látta.

A könyv egyik legérdekesebb vonulata Bethlen nyilvánvalóan antidemokratikus választójogi elképzeléseit követi nyomon. Itt is jól működik a megérteni és megértetni akarás szándéka. Kitűnik például, hogy a nézetrendszer a kezdő politikusi időszakban, Erdély társadalmának ismeretében gyökeredzik. Bethlen pontosan látta, hogy az általános és titkos választójog már az első világháború előtt román hatalomátvételhez vezetett volna. 1918–19 egyik tanulsága is az volt számára, hogy a korlátlan népfelség diktatúrákhoz, a legnépesebb, vagyontalan társadalmi osztályok uralmához vezet. Elkötelezettsége a nyílt szavazásos rendszer és a census szerint differenciált szavazaterősség mellett így több volt számára, mint – ahogy ma mondanánk – eszköz, hogy saját hatalmát bebetonozhassa. Még akkor is meggyőződéses híve maradt annak, hogy a választási rendszerben az elitnek előjogokat, a vagyontalan tömegeknek pedig korlátokat kell teremteni, működtetni, amikor már nem volt hivatalban, és tudta, hogy álláspontja nyilvánosan alig-alig képviselhető.

Kár lenne tagadni: míg a mű és megítélése nem változott az elmúlt harminc évben, másként olvastam most, mint első megjelenésekor – és ezzel aligha állok egyedül. Korábban egy tárgyilagos hangú, igen színvonalas történelmi munkaként lapoztam, amely legfeljebb annyiban kapcsolódott az akkori jelenhez, hogy vilá-

gossá tette: a már fel-felbukkanó álmódózás a Trianon előtti határokról milyen távol áll a tények ismeretétől, hasonlóan a Horthy-korszak megszüpítésére irányuló, szintén még csak éppen megjelenő próbálkozásokhoz. Ma lehetetlen úgy olvasni, hogy ne idéződjének fel a Bethlen-korszak és a 2010 utáni magyar berendezkedés nyilvánvaló hasonlóságai és persze különbségei. Amikor Bethlen 1921–22-es céljairól és politikájáról esik szó, akaratlanul Orbán Viktor sok tekintetben hasonló, 2010 utáni törekvéseit is látom, a több kormányzati cikluson átívelő hatalom biztosítását célzó lépéseket, a tekintélyelvűség, az autokratikus vonások megteremtésének szándékát, a demokratikus intézmények kiüresítését. Amikor arról olvasok, hogy Bethlennél a gyors felfogóképesség keresetlen méltóság-

gal társult, az jut eszembe: a gyors felfogóképességgel Orbánnál sincs gond, de keresetlen méltóságot nehéz volna nála felfedezni. Amikor Bethlen konzervativizmusáról, nacionalizmusáról esik szó, amelyekhez az 1920-as évektől konzervatív liberális elvek is társultak, nem hiszem, hogy ne jutna eszébe másnak is az összehasonlítás: Orbán hangsúlyozottan illiberális, ugyanakkor hirdetett konzervatív kereszténysége csak vékony, repedező, lepergő máz. Mert Bethlen nézetrendszerét, bármit gondoljunk is róla, őszinte, belső meggyőződésből képviselte, részbeni követője számára viszont az eszmék csak hatalomtechnikai eszközök.

Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Budapest, 2019, Helikon. 552 oldal, 3999 forint.

Körizs Imre

Köd a hajóban

A Magyar Országos Levéltárban a mohácsi vésztől kezdve csaknem négyszáz évet ölelnek fel azoknak az úgynevezett *Királyi könyveknek* (latinul: *Libri Regii*) a kötetei, amelyeket a kancellárián vezettek, és amelyekbe az uralkodó nevében kiadott fontosabb okiratok szövegét másolták be. A legutolsó, hetvenharmadik kötet egyik legkésőbb bevezetett, 2493. számú, 1918. szeptember 16-ra keltezett bejegyzése szerint IV. Károly magyar bárói címet adományozott Csepeli Weiss – az irat szerint Weisz – Manfrédnak és ezzel egy időben a bőrgyáros Ujpesti

Wolfner Tivadarnak, valamint törvényes utódaiknak „a háború tartama alatt a hadi ipar terén a katonai érdekek előmozdítása körül kifejtett tevékenységük által szerzett érdemeik elismeréséül”. A bejegyzést, talán az abszolutizmust enyhítő slamposság jegyében, magasabb sorszámú tételek után, pótlólag iktatták be, így viszont az a helyzet állt elő, hogy a négy évszázadon át vezetett könyveknek ebben az utolsó kötetében ezután már csak egy oldal és négy sor következik, két hónappal később ugyanis a király Reichenauban, ahonnan egyébként

a bárósító bejegyzés is datálódik, történelmi jelentőségű nyilatkozatban mondott le uralkodói jogainak gyakorlásáról.

Závada Pál új regényének témája az először – a ma is jól csengő Globus márkanéven – konzerveket, majd a fém konzervdobozokat is, később pedig már főleg fegyvereket gyártó Weiss Manfréd örökösének és örökségének a sorsa. Az írónak tehát, mint kivétel nélkül eddig is minden regényében, ismét a 20. századi magyar történelem szolgált témául. Milyen érdekes lenne, ha Závada egyszer visszafelé bővítené az oeuverjét, és az időben hátrább lépve a 19. századba vagy még régebbi korba helyezné a cselekményt – például a kiegyezés utáni, mozgalmas évtizedekbe –, vagy éppen ellenkezőleg, teljes egészében kortárs történetet írna. Már első regényével fölényesen bizonyította, hogy a karakterformáló és nyelvalkotó erő megvan ehhez benne. Mindenesetre úgy tűnik, íróként a 20. században érzi otthon magát – legalábbis mintha többről vagy másról is szó volna annál, mint hogy az író csak születése évszázadának kérdései foglalkoztatnák –, pedig rendkívül érdekes lenne olyan regényt olvasni tőle, amelyben kilépne a komfortzónájából.

Ami mármost a *Hajó a ködben* nyelvét, hovatovább nyelvezetét illeti, a könyv első jelenetében, az utolsóhoz hasonlóan a főszereplő magányos útjának vagyunk a szemtanúi, de amit olvasunk, az nem tisztán a figura belső monológja vagy tudati tartalmának kivételése. Éppen ezért az elbeszélőnek kell tulajdonítanunk az olyan nehézkes megfogalmazásokat, mint a „professzionális szaktekintély”, vagy azt, hogy Kohner „egy késő éjsza-

ka sétált haza Chorinék Andrásy úti villájából a maga Bajza utcai házába”. Ez utóbbi mondat az expozíció kényszerének tudható be, vagyis itt valami olyat kell közölni az olvasóval, ami a mű világában evidens („Atyánk, mint jól tudod, gabonakereskedő volt” – Esterházy): az illető hazament, ugyebár a „maga ... házába”, amely történetesen a Bajza utcában állt. (Ugyanilyen nehézkes, amit néhány oldallal később Chorin „alacsony termetű alak”-járól olvasunk.)

A cselekmény az 1943 karácsonya és 1944 májusa közötti szűk fél év eseményeit öleli fel, de miközben a regény a Weiss-örökség sorsát mutatja be a fokozódó zsidóüldözés közepette, előre és főként hátrafelé is kitekint. A probléma forrása a vagyonnak az a bizvást paradoxnak is nevezhető vonása, hogy a háborús Magyarországnak, a náci Németország egyik fontos szövetségesének legfontosabb hadi üzeme zsidó származású tulajdonosok kezében volt. A könyvben ezzel kapcsolatban az az erkölcsi dilemma fogalmazódik meg, hogy lehet-e a náci gyilkosokkal üzletet kötni. Ez a kérdés visszatérő motívuma, de nem mindenek felett álló kulcskérdése a könyvnek, hiszen életveszélyben a jog és erkölcs szerződészerű szabályaival szemben nyilván elsőbbséget élvez az életek megmentése. Talán van is olyan jogfilozófiai megközelítés, amely szerint a felfegyverzett, nyílt és azonnali halálos veszélyt jelentő éjjeli betörő életét sem azért lehet védekezésképp kioltani, mert ez jogos lenne, hanem mert a helyzet kívül áll a jog világán, és a hétköznapi jogrend ugyanúgy nem illetékes benne, mint a fekete lyukak közvetlen közelében a hagyományos fizika.

A regényben tehát a Chorin Ferenc és Kornfeld Móric vezette Weiss-örökösök egyezkednek a náci Németország képviselőjével, miután felismerték, hogy a magyar állam, amely – a németeknél akár kedvezőbb feltételeket ígérve – szintén igényt tartott a gyárra, nincs abban a helyzetben, hogy garantálja a tulajdonosok biztonságát. A gonoszszal kötendő alku azonban alighanem csak akkor termékeny művészi téma, ha van választási lehetőség, mert a kényszerhelyzet csak abban az esetben drámai szituáció, ha a külső és a belső parancs kibékíthetetlenül összeütközik, mint mondjuk az *Antigoné*ban. A Weiss-örökösök esetében viszont nem lett volna semmi értelme megtagadni a gyár német vagy magyar állami birtokbavételéhez való asszisztálást, mert a hadiüzem enélkül is tovább termel (Polüneikész eltemetetlen marad), a tulajdonosok viszont a biztos halállal fizetnek a makacsságukért (ami tehát bekövetkezik, az katasztrófa, de műfaji értelemben nem tragikus). A kérdés inkább úgy merül fel – és ezt a könyv az utolsó oldalakon Zsolt Béla szinte kortárs gondolatmenetének felidézésével az olvasók elé is tárja –, hogy addig szabad volt-e a náci Németországgal üzletelni, amíg ennek felmondása nem jelentett volna azonnali halálos veszélyt. Ez a kérdés pedig már egészen messzire vezet, annak mérlegeléséig, hogy mikor milyen mozgástere volt a trianoni Magyarország gazdasági és politikai vezetőinek abban a Kelet-Európában, amelynek olyan meghatározó tényezői voltak, mint a kisantant, Németország és a Szovjetunió. (A kérdés nem költői és nem is történelmietlen: Franciaországtól Olaszor-

szágon és Jugoszlávián át Romániáig a németekkel való kollaborációtól az ellenálláson át a nyílt szembefordulásig tartó spektrum elég széles, ha nem is állt nyitva mindenhol és mindig minden lehetőség.)

A regényben feltűnik Heltai Jenő, mint a Weiss-örökösök barátja. Az ő valós, nemrég megjelent naplóbejegyzésein alapul az a gondolatmenet, amely szerint nem igaz az antiszemita által hangoztatott tétel, hogy a különállását makacsul őrző zsidóság nem asszimilálódott eléggé. Heltai szerint ugyanis éppen ellenkezőleg, nagyon is asszimilálódott – csak éppen ehhez rossz mintát választott magának: a mulatós, felvágós, felelőtlen, pazarló dzsentrit. Mutatis mutandis, mintha valami ilyesmiről lenne szó Weissék esetében is: a fegyvergyártásban való érdekelttségük révén a két világháborúban és a köztük eltelt évtizedekben lojálisabbak voltak a katasztrófális tévúton járó magyar államhoz (igaz, ezzel sokáig ők is nagyon jól jártak), mint a magyar állam őhozzájuk.

A történetnek tehát ez a gonosszal kényszerből kötött alkura vonatkozó része tulajdonképpen nem kínál túl sok szellemi izgalmat. (Meggkockázatom, Simicska kisemmizésének története művészi szempontból ígéretesebb lehet, mint a Weiss-örökösöké, mert ha igaz, a szánkózó oligarcha legalább valódi döntéshelyzetben volt, bár az ő sorsa az igazán nagy veszély hiányában nem tekinthető tragikusnak. De hát az a történet, személyes síkon, valószínűleg nem is a tragédia műfaja után kiált.)

Vannak ugyan hangok a családon belül, amelyek elítélik a németekkel való egyezkedés gondolatát, de a helyzetet józanul mérlegelve ez

kevés ahhoz, hogy tragikusnak találjuk a döntést, amely szerint a tágabb család a vagyonával váltja meg az életét. Ez tehát nem igazi probléma, és talán ez az oka, hogy – a későbbieknek mintegy előképéül – korábbi eseményekről is olvashatunk a könyvben, például a gyárnak a Tanácsköztársaság idején történt államosításáról. Ilyenkor azt érezheti az olvasó, hogy érdekes lett volna, ha a regény nemcsak az utolsó időszak eseményeire koncentrál, hanem részletesebben mutatja be a család és a gyár történetét: szinte biztos, hogy Závada Pál bőséggel talált volna epikai anyagot és figurát egy ilyen megközelítéshez. Hogy ez nem így történt, annak talán az is oka lehet, hogy – mint az író interjúból kiderült – a történetből eredetileg filmszinopszis készült, később pedig *Az utolsó üzlet* címmel színdarab, amely térben a leginkább korlátozza a cselekménybonyolítás lehetőségeit, ezzel együtt ugyanakkor a regény már a történet harmadik feldolgozása, egy harmadik műfajban.

Talán nincs még egy kortárs írónk, aki olyan kizárólagossággal foglalkozna a 20. századi magyar történelem és társadalom döntő kérdéseivel, mint Závada. Ugyanakkor már első regénye óta rendkívül érzékeny pszichológusa az emberek közötti személyes viszonyoknak, a férfi-nő kapcsolatoknak is, amelyeknek a

történelem, a közélet olykor inkább a háttérét képezi. Ez ebben a kötetben sincs másképp. A könyv főszereplője, Kohner Artúr és felesége, Weiss Helen, kitalált figurák, de – vagy éppen ezért – Kohner fiatal szeretőjével együtt a legplasztikusabban megrajzolt alakok az egész könyvben.

A regény Weiss Edit vonásait viselő, Weiss Judit nevű szereplőjének északkelet-magyarországi útja és ezzel a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságnak a regény világába való beillesztése, az olyan valós szereplők, mint Heltai Jenő és Fenyő Miksa felléptetése, a Rajczyféle – bizonyára szintén fiktív – intrikus szál beleszövése, a lövöldözős jelenet a könyv végén mind érdekes vonásokkal gazdagítják a regényt, amely nagyon hatásos, a szó átvitt értelmében színpadias képpel zárul, és Závada remek szövegtetésére utal vissza (miért Nagy-Zsidó-sziget volt a neve egy Csepel melletti, mára eltüntetett képződménynek). Mindezek azonban – a kitűnő szerelmi szálal leszámítva – nem szervülnek eléggé a regénybe, hiszen a fő probléma (köthető-e halálos veszélyben a gonosszal életmentő üzlet) nem képez elég szilárd talapzatot ahhoz, hogy szélesebben vagy mélyebben lehessen építkezni rá.

Závada Pál: *Hajó a ködben.* Budapest, 2018, Magvető. 417 oldal, 4299 forint.